

ուր ունեին 1865էն մինչեւ 1875 բարեհամբաւ վարժարան։¹

Իւր կտակներուն վրայ Գրիգոր Անանեան շատ չ'ապրին, եւ արդէն Տառն կենացն երեկոյին կը մեռնի 95 տարեկան հասակին մէջ, 1865 Օգոստոս 3ին։

Մեծ շքով կը թաղուի անոր մարմինը Թրիեսոսի հանրային գերեզմանատունը, ուր Անանեան շինել տուած է եղբր կանխաւ սխնազարդ եւ կամարագեղ դամբարան, եւ ուրանօր իրմէ շատ յառաջ հանգուցած իւր երկու զաւակներն եւ քահանայ եղբայրը, ուր իրմէ ետքն հանգչած է իւր սիրակիցը տիկին Անանեան։

Անանեան Դամբարանին վրայ կը կարգացուին այսօր հետեւեալ իտալերէն արձանագրութիւնները (առանց հայերէն յիշատակութեան), զորս հաճած է ընդօրինակել Վ. Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէֆեարեան։

Gregorio Dottor Ananian
d'Anni 95
Morto il di 3 Agosto 1865

Maria Vedova Ananian
Morta li 12 Marzo 1871

Antonio Felice Ananian
figlio di Gregorio Dr. Ananian
nel decimonono anno
di sua età
passò agli eterni riposi
il di 14 Agosto 1836

Faustino Ananian
figlio di Gregorio Dr. Ananian
nel vicesimo anno
di sua età
passò agli eterni riposi
il di 10 Luglio 1848
Don Tomaso Ananian

¹ Որչափ օգտակար կ'ըլլար աղբին ելիք վիճինայի պատուարժան Միխիմարեան վերստին բանային այն վարժարանն եւ արեւելքէն ազգային աղբաստ աշակերտներ բերելով անգլական բարձր վարժարաններու մէջ եւ իրենց հօրեղբորմեան տակ ուսմունքն աւարտելով փոխադրելն Վիեննայի համալսարանը, ուր Անանեան մը նշոյնաբէր դասուով, բայց անհամաձայն տեղի մեծ աղբիւնը իրնայ ունենալ ազգին համար, ելիք այսպիսի գործ մը կատարել տալ ազգ, Թրիեսոսի Միխիմարեան վարժարանին շէնքը մայր կանգուն, հալակայ, ընդարձակ, բարձրադիր եւ քաղաքացիաց, միջք է որ այս փոփոխի շէնքը կարծու առն ըլլայ, պէտք է որ Միխիմարեան անուն հետ, հայ հարուստներու բարեգործութեանց անձանց կ'ըլլին շանդիսայ այն Ե. Վ. Ե. Բ.։

Sacerdote Armeno
nel sessantesimoquarto anno
di sua età
passò agli eterni riposi
il di 26 febbrajo 1836.

Առաջին արձանագրութիւնը Գրիգոր Անանեանինն է, երկրորդը իւր կնոջը, որ վախճանած է 1871 Մարտ 12ին. երրորդ եւ չորրորդ արձանագրութիւններն են Անանեանի զաւակներուն որ մեռած են 19ամեայ եւ քսանամեայ 1836 Օգոստոս 14ին եւ 1848 Յուլիս 10ին. իսկ վերջին արձանագրութիւնը կը վերաբերի Տէր Թովմաս Անանեան հայ քահանային, որ վախճանած է 1836 փետր. 26ին։

Կը ցաւիմ շատ, որ չեմ կարող ներկայացնել Գր. Անանեանի կենդանագիր պատկերը. Անանեան բնաւ իւր պատկերը հանել է տուած, ինչպէս կը գրէր ինչ երկու տարի յառաջ Թրիեսոսէն, բարեկիշտաւն Հ. Սամուէլ Վ. Գալթըրճեան։

Այն պատկերով, Անանեան աւելի կենդանի կ'ըլլար այսօր մեր մէջ, եւ իւր յիշատակն աւելի խոր կը քանդակուէր մեր սրտին վրայ։ Այդպէս յանգիւնքն է, ըսած է երեւելի հայ գրիչ մը, եւ Վեյ ի ռե ռեյ, որ այս յանգիւնքն երեւիլի ապագայից հոգորստի։ Տղք. Գրիգոր Անանեան իւր հաստատած բարեգործական եւ կրթական նպատակներովն անգամ մը եւս կը ճշմարտէ այս խօսքը, զոր պարտաւոր ենք եւ մենք սերտել միշտ։

Անյաւ, 10 Յուլիսայի 1897:
Տղք. ՎԱՐԼԱՄ ԹՈՐԳՈՍՍԵԱՆ

ԱՅԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ

ՆՈՐԻԹԻՆԵՆԵՐ

1. Ա. Տէր-Միքէլեանի մասին։ — 2. Հայոց հին գրականութիւնը։ — 3. Հայերէն ստորագրութիւն մը Ս. Տողնացի զարկէ։ — 4. Սերբոսի անգղիներէն թարգմանութիւնը։ — 5. Պրոֆ. ԿԱՆԵՐԻ քանի մը կարեւոր գրութիւնները Հայոց մասին։ — 6. Արգաթու զրոյցը։

1. Ա. Տէր-Միքէլեանի մասին։ Այս պարունին 1892ին հրատարակած գերմաներէն "Հայկական եկեղեցիի ի յարաբերութեան ընդ Բիւղանդեանին, տետրակին վրայ ըննադատութիւն մը հրատարակած է A. Ehrhard, Վիւրց-

բուրգի Համալսարանի Աստուածաբանութեան ուսուցչապետը ի թերթին *Byzantinische Zeitschrift* VI, 1 (1897) էջ 177—9: Գննադատն կը յայտնէ՝ որ խոստման մը պատճառաւ ստիպուած է գրելու, եւ ի մէջ չալաց կը գրէ.

“Գլխին նիւթը Բիւզանդագիտաց համար շատ յանկուցիչ է, բայց զգալիսաբար գրութիւնն ամենահամետ պահանջունը մ’իսկ չի գոհացընէր... Հեղինակը բնաւ առարկան չէ... պատմական քննադատութիւնէ զգալիսաբար զուրկ է, եւ պրուածքն H. Gelzerի (Սկզբնաւորութիւն հայկական եկեղեցւոյ 1895) գործին բոլորովին անպէտ հրատարակութեանց կարգը կը մտնէ: Հեղինակին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ինքնագլխութեան նկատմամբ գրածները՝ Gelzerի գրութեան համեմատ՝ պատմաբանօրէն այժմէք չունեցող եւ նպաստակար (tendenziös) առասպել են: Հեղինակն առ այս գործածած է առանձինն նախամեծարութեամբ խառնիխուռն եւ առանց քննադատական փորձի՝ անվաւեր եւ առասպելական գրութիւններ (ինչպէս Ագաթանգեղոս, Մ. Խորենացի, Զենոք Գլակի, Պատմ. Վրդուշ Ս. Ներսէսի), ուր որ պէտք էր արժեքնաւորել Մատթայի աղբիւրները, (ինչպէս Վարք Գրիգորի)՝ Ագաթանգեղ նոր խմբագրած, Փ. Բուզանդ), հեղինակը սուտ — քննադատութեամբ ինքզինք հանդարտեցուցած է: Թէեւ ուրիշ եկեղեցեաց սկզբնաւորութեան պատմութեան վրայ ալ ինքիւնք իրլլան, սակայն հեղինակին համար կրնանք անխնայ ըսել՝ որ քննադատութիւնէ զուրկ է, Հայոց եկեղեցեայն Նիկիոյ ժողովոյն հետ ունեցած յարաբերութեան նկատմամբ գրածներն ալ նոյնպէս զուրկ են քննադատութեանէ, եւ չարժեք յաջորդ մասին հետ զբաղել: Այստեղ կը տիրէ կատարելապէս անքննադատութիւն՝ ընկերացած ծայրայեղ ազգամոլութեան, որ արգելք կ’ըլլայ հեղինակին երկու եկեղեցեաց յարաբերութիւններին առարկայէն քննելու եւ առանց նախապաշարման որոշելու: Միայն հայերէն աղբիւրներ գործածելու որոշման միշտ հաւատարիմ մնացած է: Թէեւ փոքր առ քաջարիւս կաթողիկոս գրած թուղթը կը յիշէ, սակայն հեղինակին անծանօթ են Նիկիտաս Բիւզանդացի, Նոյնպէս գրութիւնը Նիկիտաս Ստեթատոսի, Եւթիմիոս Զիգաբենոսի, Ալեքս Կոմենոս կայսեր, Անդրոնիկոս Կամատեւոսի, Թովմ. Նղազիկոսյանց, Խաչակ Անգելոս կայսեր, Նիկիտաս Անթիմատոսի ընդգրկմէն զուրկ, թող տանք այս կարգի անանուն գրութիւններն: Եթէ այս տղիւտութիւնն ըստ մասին

կարելի ըլլայ անով արդարացուիլ, որ հեղինակն ստիպուած կ’ըլլար ձեռագիր աղբիւրներ ալ հետազօտել, բայց աններելի է այն՝ որ թէորիանու ընդ շնորհալոյ վիճարանութիւնը “Երաւայաբանութիւն” կ’անուանէ: Այն ինդիքին՝ որ կայ նկատմամբ Սահակայ, որ Հայոց կաթողիկոս կը կարծուի ճիշդ. դարուն եւ Բիւզանդեան եկեղեցւոյ յարած է, եւ ոչ իսկ մէկ բառով կը յիշատակուի: Վերջին մասերուն մէջ՝ թէեւ կան շատ նոր նիւթեր, բայց զանոնք գործածել չէ կրցած, վաճառ զի ամենայն ինչ նշխարական խորհրդածութիւններով եւ ենթագրութիւններով բոլորովին թթուած է: Ըստածներէն կը հետեւի որ Տէր-Միքէլեան ամենեւին ի վիճակի չէ “հումական մատենագրութեան քննադատական արժեքը” (Տրտր. Zeitschrift für wiss. Theologie 1893 էջ 598—627) Հայոց նկատմամբ կշռելու: Զարակոյ չկայ որ թէ այս եւ թէ այն կողմն իւր անգլեան ունի, բայց արմբառներէ է որ գերմանական համալսարան լրագրի մը մէջ կարելի ըլլայ հետեւեալ նախադասութիւնն ընդունուիլ. “բայց ոչ միայն անոնք, որոնք բոլորովին պատմութեան ծախուած են, կը կործնեցնեն ճշմարտաիրութիւնն եւ խղճմանեղաւորութիւնը, այլ զգալիսաբար նաեւ անոնք, որոնք պարզապէս հումական եկեղեցւոյ կը վերաբերին”: Այսպիսի հետ (Ton) խօսուածք քիտանութեան ձեռ չի միաբանի, իսկ ճշմարտաիրութեան եւ խղճմանեղաւորութեան հետ՝ ամենեւին: Զորտօք Տէր-Միքէլեան այս սկզբունքն ունի, զոր հոս յայտնապէս կը դաւանի եւ լռեցայն նաեւ բիւզանդեան եկեղեցւոյ վերաբերողներուն նկատմամբ իւր գործոյն մէջ կը գործածէ, պէտք ենք ըսել որ անկարող անձ մըն է հայկական եւ Բիւզանդեան եկեղեցեաց յարաբերութիւնները հետազօտելու պոյսիսի եղանակն ան: Եւ որ փոտութեան ճշմարտապէս պատմութեան չէ. եւ զայս կ’ընենք նոյն իսկ “ճշմարտաիրութեան եւ խղճմանեղաւորութեան” գրեթէալ:

Այսպիսի յանդիմանական եւ ջանդաւրեղ քննադատութիւնն բնաւ կարգացած չէինք:

2. Հայոց կնի գրութիւնները: Այս վերնագրով (ա. թերթին ծածկը “Նոր հրատարակութիւնը”) գեղեցիկ յօդուած մը հրատարակած է A. Baumgartner ի թերթին “Stimmen aus Maria-Laach” մեր հին գրականութեան վրայ, յիշելով համարտու միւնիւն այս դարու սկիզբները: Ամբողջական տեսութիւն մըն է հայ մատենագրութեան պատմութեան Carrièreի,

Գելզերի, Հյւսիսմանի, Վետերի եւ այլոց հետազօտութեանց հիման վրայ:

3. Հայերէն տարբերակէն է առաջ Տեղացի Է Գրուի հոստերէն թարգմանութեամբ Տրատարականացաւ. Այստեղական Պաղեստինական - որ-Որոգոքս ընկերութեան Ստիւտէնթ թերթին մէջ (1896 էջ 120—123): Այս ստորագրու-թիւնն իշխող Տրատարական է Վստիգիվսիկի "Եպիփանիս աւանդութիւններն Երուսաղէմայ մասին" (Պետերբուրգ 1886) Տրատարակու-թեան մէջ: Brooks նոյնը ազդեցներն թարգ-մանութեամբ Տրատարական English historical Review թերթին մէջ (1896, օրն.) եւ Յովսէփ անապատականին (Իբր 660ին) վերագրեց:

4. Սեբեոսի անգլիկերէն Ռեգումսը-Ռէնը, Ինչ-պէս Athenaeum թերթը կը հաղորդէ (1896, պէս. գա. 5) ի խոսքն պիտի սկսի Բիւզանդիանի բնագիւղներու հաւաքական նոր հրատարակու-թիւնն մը: Բիւզանդիանի պատմութեան համար իրրբն կարեւոր՝ հաւաքածոյն մէջ պիտի գրուի նաեւ Սեբեոսի անգլիկերէն թարգմանութիւնը, մը պիտի հոգայ անկողն թարգմանիչն հայ զատնագարու թիւանջ Գրոթ՝ Վոնիկը:

5. Գրքի. Գեղեթի ավելի հե խորհուրդ գրադարանները Հայոց մասին: Եկեայի Համալսարանի՝ Պատմութեան Համալսարանի Ուսուցչական Հ. Գեղեթի վերջին երեք տարիներն սկսած է Հայոց պատմութեամբ դասընթացը. եւ ինչ նստասանք մեծամեծ արգիւններն մեր պատմութեան քննութեան: 1893ին հրատարակեց "Հայ եկեղեցւոյ ներգալ վիճարը" (Ztschrift. wiss. Theol. էջ 163—71) վերնագրով յօդուած մը: 1894ին "Նիմանքին (ըստ Միլլայի Ուորտի) նախահրկեղծեան թաղեցայի իշխանները, Byz. Z էջ 391—93), 1895ին "Սկզբնաւորութիւն հայկական եկեղեցւոյ, (Berichte über die Verhandlungen d. k. Sächs. Gelehrten. Philo.-hist. Cl. 1895 էջ 109—174), որուն թիւագրանութիւնն անցեալ տարի Բուլճարի մէջ լոյս տեսաւ: Ուսուցչական ոչ լոկ գաղափարական համակողմնութեան է Հայոց, այլ եւ ցաւոց գործունեայ ցաւակից: Հայ առաքելացի համար դրամ հաւաքել տալու նպատակաւ անցեալ տարի երկու ժողովուրդեան գրութիւններ հրատարակեց ի Հելլենիսիա, "Հայ ժողովուրդեան հաւածանքն, եւ "Վեներտիկ Ս. Ղազարու Հայոց վանքին այցելութիւն մը, վերնագրով, որոնք 30 հօդ. օրինակ եւ աւելի սփռեցան եւ սպասուած արգիւններ տուին: 1896ին լոյս տեսան նաեւ հետեւեալ կարեւոր, յօդուածներն.

Herzog's Real-Encyclopädie f. d. prot. Theol. հանրագիտական բառագրքին մէջ "Հայաստան", վերնագրով հիմնական յօդուած մը, ճիշտ աղբերաց հետեւեալութեամբ, որուն մէջ մասին թարգմանութիւն "Արարաթեան", 1896ի յայտնուելուն մէջ հրատարակեցաւ, եւ ամբողջը նոյն թերթին մէջ այս թուէն սկսեալ կը հրատարակուի։ Վերջիշեալ Berichte թերթին 1896ի վերջին տետրին մէջ լոյս տեսաւ "Հայ գիցքաբանական մասին", գեղեցիկ յօդուած մը, որուն մէջ հեղինակն Ե—Է գարու Հայ հեղինակներուն ինչպէս նաեւ յոյն աղբիւրներու (Պրովոպիստ) համեմատ Հայ գիցքաբանութեան հիմնական հետազոտութիւն կընէ։ Հեղինակը կը գտնէ Հայոց հեթանոսութեան ժամանակ 1. Իրանական աստուածութիւններ (Արամազդ, Միհր, Սպանդարամա, Վահագն, Տիւր, Անահիտ), 2. Ասորականներ (Բարդիշեփա, Աստղիկ, Նանէա), 3. Հայկականներ (Վանատուր, Արեգանն եւ Լուսին, Երազդէ), որոնք յետոյ նաեւ հեղինակն աղբերակութիւն կուտնէ։ Ասոր թարգմանչու թիւերը Բաւոյն-Միջ Եզնուտարէն սկսեալ հը հրատարակէ։ Այս օրերս լոյս տեսած "Բիւզանդեան մատենագրութեան պատմութեան, մէջ Պրով. Գէլմանը Բիւզանդեան-կայսերաց ամենապայծառ ժամանակն Հայազգի կայսերաց ժամանակը կը ցնէ։

6. ԱՔԳ-ըստ Վերջին Անցեալ տարւոյ “Հռո-
մովիւններու” մէջ յիշուած՝ “Կիւլիշ” Աքգա-
ւու զըջընը, գրովի լինելով Der Katholik-ի Գիւգի-
թովով վերջացած, Հելլենիսի եղբայրացու թիւնն
է, ինչպէս յիշած ենք արդէն, Աքգաւու եւ
Թիւուսի թղթակցութեան վաւերականութիւնը:
“Հարկաւոր չէ շատ “յառաջգործման ուղղու-
թիւն ունեցող քրիստոնէականներ” (Կիւլիշ, էջ 29)
ըլլայ, Կլէս Ե. Weyman, ի թերթիս Byz. Zischft.
(1897 էջ 193) ցաւալի գտնելու Տամար, որ
1896ին տապաւին կրնայ մեզն Աքգաւու եւ
Թիւուսի թղթակցութեան վաւերականութիւնը
պաշտպանել ր”

4. 9. 9.

«ԱՆԳԻՐԱԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆՔ», «Խ. Ի
Իսկանդրյան Բուհաբարի ամսատետրին մէջ
ոմն «Խ, [մագաբուծիւն ?] «Անդրադարձու-
թիւնք, վերապաբով» մեր թերթին Բուհաբարի
թուոյն մէջ իմ Հրատարակած քանի մը տեղե-
ւորութիւնները չ'ուզէ ուղղել, իբրեւ յառաջա-
բան դնելով» որ «քննադատելու եւ սրբա-
գրելու չարազանք ձկուով ունին առտ, որոնք